

Stichting

Utrecht Orgelland

*Orgelfronten
in de provincie
Utrecht*

DOOR

RICHARD DE BEER
PETER VAN DIJK
ROGÉR VAN DIJK

PERIODE 1850-1914

De auteurs

R.W.M. (Richard) de Beer (1964) is kunsthistoricus en werkzaam bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland te Utrecht. Hij publiceert regelmatig over voorwerpen in Nederlandse kerken en kloosters, ook over orgels. Richard de Beer werkte mee aan Het Historische Orgel in Nederland (Orgelencyclopedia).

P.R. (Peter) van Dijk (1952) studeerde orgel, clavecimbel, kerkmuziek en muziekwetenschap in Utrecht en Amsterdam. Hij is verbonden aan de Protestantse Gemeente Utrecht als orgeladviseur. Voorts is hij werkzaam als orgeladviseur voor de Commissie orgelzaken van de Protestantse Kerk in Nederland en is mede-oprichter en voorzitter van het College van Orgeladviseurs Nederland. Hij verzorgde vele radio-, LP- en/of CD-opnames, in binnen- en buitenland. De door hem geproduceerde CD-box met het complete oeuvre voor toetsinstrumenten van Sweelinck. Op zijn naam staan vele artikelen en enkele boeken over onderwerpen uit de orgelbouw, de orgelhistorie en de uitvoeringspraktijk. Peter van Dijk was tevens één van de redacteurs van Het Historische Orgel in Nederland.

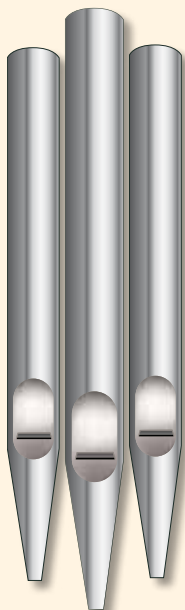
R.A.J. (Rogér) van Dijk (1970) studeerde muziekwetenschap aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Van 1997 tot 2009 maakte hij deel uit van de redactie van Het Orgel, het tijdschrift van de Koninklijke Nederlandse Organistenvereniging. Verder was hij van 1998 tot 2010 werkzaam bij het Nationaal Instituut voor de Orgelkunst. Daarnaast publiceerde hij in de reeks van de Stichting Nederlandse Orgelmonografieën ondermeer over het koororgel van de Grote of Sint-Laurenskerk te Alkmaar, de orgels van de Nieuwe Kerk te Amsterdam en het Peter Gerritsz-orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht. Sinds 2000 is hij als orgeladviseur werkzaam voor de Katholieke Klokken- en Orgelraad (KKOR). In die hoedanigheid is hij betrokken bij diverse overplaatsingen, restauraties en reconstructies van orgels.

Inhoud

Voorwoord	3
Inleiding	5
Orgelfronten en neostijlen	6
De ontwikkeling van eigen kerkelijke orgelbouwstijlen	10
Orgels in rooms-katholieke kerken	11
Orgels in protestantse en oud-katholieke kerken	19
Literatuur	34
Verantwoording foto's	34
Overzicht foto's besproken orgels	35

Voorwoord

door het bestuur van de Stichting Utrecht Orgelland

Het thema De smaak van de 19e eeuw van Open Monumentendag 2010 is voor het bestuur van de Stichting Utrecht Orgelland aanleiding geweest aandacht te schenken aan de 19e-eeuwse orgels binnen de provincie Utrecht. Tijdens Nationale Orgeldag 2010 is een brochure verschenen onder de titel *De orgelsmaak in de 19e eeuw*. De omvang liet echter geen uitgebreide beschrijving van het 19-eeuwse orgelbestand in het Utrechtse toe. In deze vervolg-brochure passeren meer dan 60 orgels de revue: een boeiende ontdekkingsstocht langs een groot deel van het Utrechtse Orgellandschap.

Gekozen is voor de periode 1850-1914, een periode waarin neostijlen de vormgeving van de orgels sterk bepaalden. Utrechtse orgelmakers als Bätz, Witte en Maarschalkerweerd hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van 19e-eeuwse orgels. De voorliggende brochure is geschreven door Richard de Beer, Peter van Dijk en Rogér van Dijk en geeft een beschrijving van:

- de verschillende neostijlen toegespitst op orgelfronten (Richard de Beer);
- de katholieke orgels (Rogér van Dijk);
- de protestantse orgels (Peter van Dijk).

Een woord van dank aan de auteurs voor de samenstelling van deze informatieve en goed leesbare brochure is hier op z'n plaats.

Het is de wens van het bestuur van de Stichting Utrecht Orgelland dat deze brochure de lezer uitnodigt tot het bekijken en het beluisteren van deze fraaie monumentale orgels binnen onze provincie.

De uitgave is mogelijk gemaakt door een subsidie van de Provincie Utrecht uit het programma *De Utrechtse Schatkamer*.

Het bestuur van de Stichting Utrecht Orgelland

Als start van een reis langs Utrechtse orgelfronten een detail-foto van het orgel in de Buurkerk (Museum van Speelklok tot Pierement) te Utrecht. Peter van Dijk schrijft daarover o.a.: " ... met name in de decoraties is het front eclectisch ... de indrukwekkende rozetten boven de tussenvelden ... "

Inleiding

door Peter van Dijk

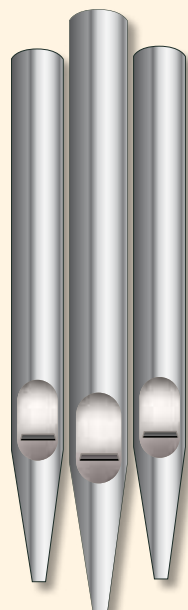
De 19e eeuw is in de architectuur de bloeiperiode van de neostijlen. De bekendste stijlen zijn het neoromaans, de neogotiek en de neorenaissance.

In de eerste helft van de 19e eeuw zijn ook bij orgelontwerpen de neostijlen volop in opkomst, naast voortzettingen van 18e-eeuwse tradities. In de periode 1850-1914 zet die lijn zich door, waarbij de 18e-eeuwse tradities steeds meer op de achtergrond raken. In de 20e eeuw raken neostijlen geleidelijk uit de mode en komt het accent te liggen op eigentijdse vernieuwende architectuur. Na de Tweede Wereldoorlog ontstaat een nieuw eigentijds orgeltype geënt op voorbeelden uit de periode 1600-1750. Uiterlijk wordt dit type gekenmerkt door een sobere en strakke vormgeving, die de 'innerlijke' opbouw van het orgel weerspiegelt.

Mede door miskenning van de 19e-eeuwse orgelbouw zijn in de 20e eeuw diverse waardevolle (en zelfs unieke) orgels uit de periode 1850-1914 verkocht of vernietigd en vervangen door nieuwe instrumenten. Maar gelukkig worden 19e-eeuwse orgels weer naar waarde geschat als 19e-eeuwse loten aan oude tradities.

De periode 1850-1914 was voor de orgelbouw in de provincie Utrecht een bloeitijd. Niet alleen waren toen twee van de meest vooraanstaande Nederlandse orgelmakerijen in de stad Utrecht gevestigd (de firma's J. Bätz & Co en Maarschalkerweerd & Zoon), maar het Stichtse orgelpatrimonium werd ook verrijkt met instrumenten van orgelmakers uit andere regio's. En tenslotte zijn er in de 20e eeuw diverse orgels uit de periode 1850-1914 van elders naar Utrechtse kerken overgeplaatst, zelfs vanuit Duitsland en Engeland.

Zo kent de provincie Utrecht een veelkleurig orgelfrontenpalet uit deze periode. En daaraan is deze brochure gewijd.

Orgelfronten en neostijlen

door Richard de Beer

GROTE OF ST.-JANSKERK (1904)

MONTFOORT (RCE)

De tweede helft van de 19e eeuw wordt in de orgelbouw in Nederland en daarbuiten gekenmerkt door het gebruik van zogenaamde neostijlen bij de vormgeving van de orgelkasten. Neostijlen zijn stijlen die terugrijpen op de vormtaal van stijlen uit voorbije eeuwen. Daarbij volgt men globaal de stijlen in de architectuur en meubelkunst. In de tweede helft van de 19e eeuw is er sprake van *neobarok*, *neoclassicisme*, *rondboogstijl*, *neogotiek*, *neorenaissance* en *neoromaans*. Globaal treden deze stijlen ook in deze volgorde op, maar ze konden ook gelijktijdig en zelfs gecombineerd in één (orgel)meubel worden toegepast. Voor welke stijl men koos hing samen met het gebouw waarvoor de kas werd ontworpen, met de wensen van de opdrachtgever en op den duur ook met het kerkgenootschap.

De *barokke* stijlperiode had in Noordwest-Europa in de 17e en 18e eeuw zeer overtuigende bouw-schema's en frontontwerpen voortgebracht. Orgels met ronde of spitse torens en tussenvelden, met eventuele werkindelingen, al dan niet geflankeerd door pedaaltorens, waren beproefde en praktisch bruikbare recepten voor orgelbouwers. Het beweeglijke lijnenspel en het snijwerk van blindingen en bekroningen met bladvoluten, bloemen en engelen

zijn andere karakteristieken van de orgelfronten uit deze periode. Het *barokke* / *neobarokke* front bleef eigenlijk de gehele 19e eeuw als een soort onderstroom in zwang. Ook in de provincie Utrecht werden relatief veel orgels in deze stijl uitgevoerd, bijvoorbeeld de orgels in de Hervormde Dorpskerk te Leusden-Zuid (H. Knipscheer II, 1871), in de Hervormde Kerk te Zegveld (J. van Gelder 1879), in de Hervormde Kerk te Lage Vuursche (P. van Oeckelen & Zonen 1881) en zelfs nog in de Grote of St. Janskerk te Montfoort (M. Vermeulen, 1904).

De barokke vormen van het sierlijke front van het orgel in de Evangelisch Lutherse Kerk te Utrecht (J.F. Witte, 1880) waren een direct gevolg van de wensen van de opdrachtgevers, die gehecht waren aan het uiterlijk van het vorige 18e-eeuwse orgel.

Het *neoclassicisme* werd door Bätz geïntroduceerd in samenwerking met architect T. F. Suys. Deze stijl baseert zich op de bouwtrant van de klassieke oudheid. We moeten denken aan blokvormige constructies zoals tempelfronten en triomfbogen. Hoewel in de provincie Utrecht geen orgelfront volkomen in deze stijl is overgeleverd,

is het front van het uit 1831 daterende grote orgel in de Domkerk in Utrecht, ontworpen door Suys en gebouwd door de gebroeders J. en J.M.W. Bätz, wel in massawerking geheel neoclassicistisch.

DOMKERK (1831), UTRECHT (MR)

Karakteristiek is de *rechthoekige blokvorm*, waaraan alle andere elementen ondergeschikt worden gemaakt. Om het front passend te maken in zijn omgeving is het echter voorzien van *neogotische ornamentiek*. Suys, die in die periode verschillende werkzaamheden aan de Domkerk uitvoerde, had in Parijs gestudeerd en was op de hoogte van recente ontwikkelingen in de Franse kunst en architectuur. Zijn ontwerp, dat hij in 1830 samen met dezelfde orgelbouwers al in hoofdlijnen had toegepast in het nieuwe orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam, was een succes. Ook bij het prestigieuze ontwerp voor het orgel in de Nieuwe Kerk te Delft (J. Bätz & Co., 1840) werd voortgeborduurd op hetzelfde frontschema.

NIEUWE KERK (1840), DELFT (MR)

Dit laatste ontwerp zou weer model staan voor sommige orgels van P. Maarschalkerweerd, die jarenlang bij de firma Bätz in dienst was geweest, zoals zijn orgel in de R.K. St. Bavokerk te Harmelen (1858), of voor orgelfronten van de firma Flaes & Brünjes, die lange tijd vooruit kon met haar eigen variant van het Delftse orgelfront (Christelijk Gereformeerde Kerk te Soest, 1861; Hervormde Kerk te Westbroek, 1879; Hervormde Grote Kerk te Driebergen, 1881; Gereformeerde Westerkerk te Amersfoort, 1884).

**HERVORMDE KERK (1881)
DRIEBERGEN** (Sto)

Pieter Flaes en Georg Brünjes hadden Jonathan Bätz bij de bouw van het

orgel in de Nieuwe Kerk te Delft geassisteerd. De toepassing van het *neoclassicisme* bleef verder eigenlijk beperkt tot typische ornamenten, zoals pilasters, palmetten, rozetten en urnen, op verder traditionele *neobarokke* kassen, b.v. R.K. St. Augustinuskerk te Utrecht (H.D. Lindsen, 1843), Hervormde Kerk te Werkhoven (J.J. Vollebregt & Zn, 1862).

**ST.-AUGUSTINUSKERK (1843)
UTRECHT** (RCE)

Ook andere grootschalige frontontwerpen van de firma Bätz & Co. hadden een zekere invloed. We denken aan de orgels in de Grote Kerk te Gorinchem (C.G.F. Witte, 1853) en de Oude Kerk te Delft (C.G.F. Witte, 1857).

GROTE KERK (1853), GORINCHEM (MR)

Deze fronten waren ontworpen in de zogenaamde *rondboogstijl*, toen ook wel als *Byzantijnse stijl* aangeduid, een mengeling tussen *neoclassicistische hoofdvormen* en *neoclassicistische en neoromaanse ornamentiek*. Delen van deze fronten werden door dezelfde orgelbouwers toegepast in kleinere orgels: in de Hervormde Kerk te Amerongen (C.G.F. Witte, 1862), de Hervormde Kerk te Jaarsveld (C.G.F. en J.F. Witte, 1872), de kerk van de Evangelische Broedergemeente te Zeist (J.F. Witte, 1883).

BROEDERGEMEENTE - GROTE KERKZAAL (1883), ZEIST (RCE)

Buiten de eigen firma heeft de *rondboogstijl* in het Utrechtse eigenlijk niet bijzonder veel navolging gevonden. Merkwaardige uitzonderingen zijn het front van het huisorgel in de Oud-Katholieke Kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper te Oudewater (E. Leichel, ca. 1880) en het moeilijk in één stijl onder te brengen orgelfront in de Hervormde Kerk te Woudenberg (H. Knipscheer II, 1869), ontworpen door R. Ibach.

Een uiterst belangrijke *imitatiestijl* in de 19e eeuw was de *neogotiek*, gebaseerd op de stijl van de mid-

deleeuwse *gotische bouwkunst met spitsbogen en omhoog strevende lijnen*. Ook in deze stijl was de firma Bätz & Co. van invloed, zij het dat zij de *neogotiek* hoofdzakelijk *decoratief* zag, bijvoorbeeld in het eerder genoemde front van het Utrechtse Domorgel, dat in wezen neoclassicistisch was. Ook het favoriete *neogotische* ontwerp van de firma in de tweede helft van de 19e eeuw was duidelijk gebaseerd op de *neoclassicistische driedelige blokform*, waarbij het middendeel bekroond werd met een *gotische wimberg*, b.v. Hervormde Kerk te Bunschoten (1860), Hervormde Janskerk te Utrecht (1861), Hervormde Kerk te Doorn (1873).

HERVORMDE KERK (1873), DOORN (RCE)

Dit ontwerp heeft waarschijnlijk een Franse of Duitse oorsprong. Het front in de R.K. St.-Jozefkerk te Leusden (Wilhelm Rütter, 1861) illustreert op een geheel andere wijze de zoektocht naar een overtuigend *neogotisch* ontwerp.

Het heeft even geduurd voordat men de *neogotiek niet als een decoratief, maar als een samenhangend constructief systeem* ging beschouwen. In Utrecht en omgeving werd dit inzicht vooral gepropageerd door

het katholieke Sint Bernulphusgilde, opgericht door de priester G.W. van Heukelum (1839-1910). Eén van de doelen was om op verantwoorde wijze nieuwe R.K. kerken in neogotische stijl te ontwerpen en die van een passende inrichting te voorzien. De belangrijkste kunstenaars van deze richting waren de architect A. Tepe en de uit Keulen afkomstige beeldhouwer F.W. Mengelberg. Mengelberg zou voornamelijk orgelfronten ontwerpen voor de firma Maarschalkerweerd. Hij schiep daarbij een neogotisch standaardfront, dat Maarschalkerweerd in verschillende varianten zou gebruiken: een vijfdelig front met vlakke, recht afgesloten torens: b.v. het orgel in het Verpleeghuis St.-Hieronimus te Utrecht (ca. 1880) en in 2008 overgeplaatst naar Wijhe en de variant zonder middentoren in De Meern, R.K. Kerk van O.L. Vrouw Tenhemelopneming (1888).

VOORMALIG ST.-HIERONIMUS (ca. 1880) UTRECHT (RCE)

Ook zou Maarschalkerweerd zich laten inspireren door het *enige gotische orgel, dat Utrecht nog rijk was: het uit 1479 daterende orgel in de Hervormde Nicolaïkerk*.

VOORMALIG ORGEL NICOLAÏKERK, UTRECHT
HOOFDWERK LAAT GOTISCH, RUGWERK
RENAISSANCE (RCE)

Dit orgel werd in 1886 overgeplaatst naar het Rijksmuseum te Amsterdam. Maarschalkerweerd en Mengelberg ontwikkelden uit het gotische Nicolai-front overtuigende navolgingen, zoals het orgel in de R.K. kerk van O.L. Vrouw Tenhemelopneming te Vianen (1883), het orgel in de R.K. kerk van O.L. Vrouw Tenhemelopneming te Kockengen (1894) of het orgel van de R.K. Emmauskerk te Nieuwegein (1910). Geheel anders pakt het Maarschalkerweerdfront uit 1887 in de R.K. kerk van de H. Franciscus van Assisi te Oudewater uit. Het merkwaardige brede front is deze

keer dan ook niet door Mengelberg ontworpen, maar door de architect van de kerk, E.J. Margry, waarbij klaarblijkelijk het hoofddoel was de westzijde van de kerk op een adequate wijze op te vullen. Verder mag het imposante front in de Utrechtse Buurkerk (J.F. Witte 1883), dat ontworpen werd door architect F.J. Nieuwenhuis, in dit verband niet onvermeld blijven.

BUURKERK-MUSEUM (1883), UTRECHT (RCE)

Het lijkt zeer *orthodox-neogotisch* en heeft wel wat weg van het werk van Mengelberg / Maarschalkerweerd. Bij nadere beschouwing blijken er echter toch diverse *eclectische elementen* aanwezig. Mede met de invoering van het pneumatische systeem tegen het einde van de 19e eeuw werden kassen in dubbele opstelling mogelijk, aantrekkelijk voor neogotische kerken, die van een groot westraam waren voorzien. Dit heeft bij Maarschalkerweerd

interessante ontwerpen opgeleverd, zoals die in de R.K. kerk van O.L. Vrouw Tenhemelopneming te Houten (1907). Ook het grootse front in de Utrechtse Catharinakathedraal (1903), ontworpen door F.W. Mengelberg, is feitelijk te beschouwen als een dubbel front, voorzien van een lage opvulling.

Gelijktijdig met de neogotische experimenten ontwikkelde de firma Bätz & Co. een *neorenaissance-variant* van het driedelige blokvormige kasmodel. De *ornamentiek* was ontleend aan elementen uit de *Hollandse renaissance-bouwkunst*, zoals *rondbogen*, *frontons*, *maskers* en *obelisk*en. Voorbeelden zijn de orgels in de Hervormde Kerk te Kockengen (J.F. Witte, 1884), in de voormalige Oud-Katholieke kerk van de H. Maria Minor te Utrecht (J.F. Witte, 1890) en in de Hervormde kerk te Harmelen (J.F. Witte, 1902).

Een monumentale Engelse *neo-renais-sancekas* werd in 1898 op instigatie van de uit Engeland afkomstige barones Van Reede en Ter Aa opgesteld in de Hervormde Kerk te Nieuwer ter Aa (Forster & Andrews). De dubbele orgelkas werd samen met het eronder geplaatste oksaal uitgevoerd in een mengeling van Elisabethan en Jacobean stijlelementen. Deze Engelse orgelkas heeft in Nederland verder geen navolging gevonden.

Uit de bovengenoemde *rondboogstijl* kwam tegen het einde van de 19e eeuw tenslotte het *neoromaans* voort met behalve rondbogen, vormen als puntgevels, dobbelsteekapitelen en dwerggalerijen. De stijl is niet zo in zwang geraakt in de orgelbouw. Ook nu zette de firma Bätz & Co. de toon met het grote front van het voormalige orgel in de Pieterskerk te Utrecht (J.F. Witte, 1899), eigenlijk wederom gebaseerd

op de neoclassicistische blokform.

VOORMALIG ORGEL PIETERSKERK (1899)
UTRECHT (UA)

J. de Koff, die in dienst van Witte aan het Pieterskerkorgel had meegewerkt, vertaalde de *neoromaanse vormen* naar zijn eigen orgelfronten in de Hervormde Kerk te Bunnik (1912) en in de Hervormde Nieuwe Kerk te Utrecht (1913).

De ontwikkeling van eigen kerkelijke orgelbouwstijlen

door Peter van Dijk

Tot en met de eerste helft van de 19e eeuw was de Nederlandse orgellandkaart als het ware regionaal ingekleurd. Iedere regio kende eigen orgelbouwtradities, in de grensstreken sterk beïnvloed vanuit het nabije buitenland. Zo zien we bijvoorbeeld in Groningen voortzettingen van hanzeatische orgelbouwtradities, terwijl Limburg een kruispunt was van Rijnlandse

en Waalse invloeden. In Utrecht, Noord- en Zuid-Holland ontstond al in de 17e eeuw een orgeltype dat speciaal was toegerust voor de toenmalige calvinistische liturgische muziekpraktijk.

De scheiding van Kerk en Staat in 1798 vormde het begin van een herleving van de Rooms-Katholieke kerk in Nederland. Die uitte zich

vanaf 1815 ook in de bouw van kerken en orgels. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 gaf daaraan verdere belangrijke impulsen.

Tot het midden van de 19e eeuw kende Nederland feitelijk geen eigen rooms-katholieke orgelbouwstijl. Orgelmakers - of ze nu zelf protestant of rooms-katholiek waren - volgden

simpelweg hun eigen (regionale) principes, uitgaande van de lokale - meestal reformatorische - kerkmuziekpraktijk. In de tweede helft van de 19e eeuw verandert dat ingrijpend. In de Nederlandse rooms-katholieke kerkprovincie vormen de vele nieuwe kerkgebouwen en de kerkmuzikale praktijk een respectievelijk economische en inhoudelijke voedingsbodem voor de ontwikkeling van een eigen orgeltype, ook qua uiterlijke verschijningsvorm.

Dat zien we in Utrecht treffend geïllustreerd. In de eerste helft van de 19e eeuw werden de protestantse (en oud-katholieke) kerken vooral 'bediend' door de orgelmakerijen van de families Bätz en Meere, terwijl Wander Beekes en Henricus Dominicus Lindsen met name in rooms-katholieke kerken actief

waren. Maar stilistisch gezien zijn er geen fundamentele verschillen tussen de instrumenten van deze vier orgelmakerijen aanwijsbaar.

Na het overlijden van Jonathan Bätz in 1849 zet diens associé Christian Gottlieb Friedrich Witte de orgelmakerij voort onder de naam Firma J. Bätz & Co. Na de dood van zijn zoon Johann Frederik Witte in 1902 wordt het bedrijf opgeheven. Vader en zoon Witte kunnen worden beschouwd als de belangrijkste middennederlandse protestantse orgelmakers uit de tweede helft van de 19e eeuw.

In 1840 vestigen Christiaan Stulting en Pieter Maarschalkerweerd een eigen orgelmakerij te Utrecht. Ze waren opgeleid in het bedrijf van Bätz en in hun eerste orgels is dat ook

zicht- en hoorbaar. In 1849 besluiten de compagnons ieder eigen wegen te gaan. Pieter Maarschalkerweerd brengt vervolgens zijn bedrijf tot grote bloei. Vanaf ongeveer 1860 wordt hij bijgestaan door zijn zoon Michael, die in 1865 compagnon wordt. Na het overlijden van Michael in 1915 wordt de Firma Maarschalkerweerd & Zoon nog enkele jaren voortgezet door oud-werknemers. De Firma Maarschalkerweerd & Zoon kan worden beschouwd als de belangrijkste middennederlandse rooms-katholieke orgelmakerij uit de tweede helft van de 19e eeuw.

De grote verschillen in bouwstijl tussen de firma's J. Bätz & Co en Maarschalkerweerd & Zoon laten zien en horen dat de protestantse en de rooms-katholieke orgelbouw in de tweede helft van de 19e eeuw eigen stilistische koersen gingen volgen.

Orgels in rooms-katholieke kerken

door Rogér van Dijk

Ondanks dat de firma Maarschalkerweerd & Zn in de tweede helft van de 19e eeuw bijna een monopoliepositie als 'huisorgelmaker' van de katholieke parochies in de provincie Utrecht had, zijn er na 1850 ook enkele instrumenten door andere orgelmakers geleverd, waarvan er thans nog twee bewaard zijn.

Toen in 1841 de nieuwe St.-Jozefkerk in Leusden gereed was behielp

St.-JOZEFKERK (1841), LEUSDEN (RCE)

men zich vooralsnog met het uit de schuilkerk afkomstige orgel.

Pas 20 jaar later leverde de in Kevelaar (Duitsland) gevestigde orgelmaker Wilhelm Rütter een nieuw instrument waarvan de fraaie orgelkas en het pijpwerk tot op heden bewaard bleven. Het is niet ondenkbaar dat Rütter zich bij de bouw van dit orgel baseerde op een

ouder frontontwerp van beeldhouwer en kunstschilder Frans Stracké. Het front vertoont overeenkomsten met andere (Duitse) instrumenten van Rütter in Keppeln (1850), Duffelward (1852) en Kervenheim (1862). Het is vijfdelig met een driezijdige middentoren, spitse hoektorens en ongedeelde tussenvelden. Opvallend zijn verder de rechte labiumlijnen en de rijke decoratie van het front.

In 1873 leverden de orgelmakers Gebr. Gradussen (Winssen) een bescheiden eenklaviers instrument aan de toenmalige St.-Willibrorduskerk te Renswoude. Na afbraak van deze kerk verhuisde het orgel in 1934 naar de St.-Willibrorduskerk te Veenendaal en in 1971 naar de St.-Salvatorkerk aldaar.

St.-SALVATORKERK (1873)

VEENENDAAL (RCE)

Het sobere front bestaat uit een driezijdige middentoren, geflankeerd door twee ongedeelde vlakke velden. De toren wordt bekroond door een spits met hogels; de velden zijn voorzien van wimbergen.

Behalve de genoemde instrumenten in Leusden en Veenendaal alsmede de later in Utrecht geplaatste orgels in de St.-Josephkerk en de St.-Rafaëlkerk (waarover later meer) werden alle nog bestaande katholieke orgels in de provincie Utrecht uit de periode 1850-1914 geleverd door de firma Maarschalkerweerd & Zn.

Het oudst bewaarde instrument is dat van de R.K. St.-Bavokerk te Harmelen (1858).

R.K. St.-BAVOKERK (1858)

HARMELEN (RCE)

Oorspronkelijk was dit een balustrade-orgel; de onderkas is niet origineel en vermoedelijk bij de overplaatsing naar het huidige kerkgebouw aangebracht. De vormgeving van het front, drie

ronde torens en vlakke tussenvelden, gaat in hoofdlijnen terug op het rugwerkfront van het orgel in de Nieuwe Kerk te Delft. Opvallend zijn verder de ronde afsluitingen van de tussenvelden die in het nog bewaarde oeuvre van Pieter Maarschalkerweerd verder niet voorkomen. Mogelijk zijn hier enkele kort daarvoor voltooide Witte-orgels inspiratiebron geweest. Bij de decoratie springen meteen de grote voluten tussen de torens in het oog. Boven de tussenvelden zijn

telkens drie rozetjes aangebracht. Op de middentoren staat een door ranken geflankeerde cartouche; op de zijtorens vazen.

Het instrument dat in 1862 werd gebouwd voor de St.-Josephkerk te Zeist is na vele veranderingen en

omzwervingen met een eigentijds front terecht gekomen in de Gerardus Majellakerk te Utrecht. Het front zelf bevond zich tot enkele jaren geleden in de Hervormde Kerk van Wadenoyen maar is thans opgeslagen. In 1872 kwam een groot nieuw orgel tot stand voor de St.-Dominicuskerk (aan de Mariaplaats) te Utrecht. De opzet van dit orgel was vergelijkbaar met die van de iets latere instrumenten te Leiden (Hartebrugkerk) en Schiedam (Havenkerk). Vanwege kerksluiting verhuisde dit instrument in 1939 naar de H. Barbarakerk te Bunnik. Helaas ging toen de fraaie *neobarokke* orgelkas verloren. Daarnaast had deze verhuizing tot gevolg dat het Bunnikse Maarschalkerweerd-orgel (1876) naar Zwijndrecht verhuisde. Hoewel het front van dit orgel van *neogotische decoratie* is voorzien is de opzet daarvan nagenoeg gelijk aan die van het voormalige Dominicus-orgel.

St.-NICOLAASKERK (1879)
NIJEUWEGEIN-JUTPHAAS (Eib)

Uit 1879 bleven twee orgels bewaard.

In de St.-Nicolaaskerk te Jutphaas leverde de firma Maarschalkerweerd & Zn een bescheiden tweeklaviers instrument. Daarbij werd gebruik gemaakt van een bestaande orgelkas, afkomstig uit de Nieuwezijds Kapel te Amsterdam.

Deze in aanleg 16e-eeuwse kas is bij de plaatsing in Jutphaas echter dermate ingrijpend gerestaureerd dat er feitelijk sprake is van een nieuw concept dat zich op schitterende wijze in het rijke *neogotische kerk-interieur* voegt. Het instrument is in 2010 gerestaureerd door Elbertse Orgelmakers (Soest).

Ook het orgel in de St.-Johannes de Doperkerk te Mijdrecht dateert uit 1879.

St.-JOH. DE DOPERKERK (1879)
MIJDRECHT (RCE)

De orgelkas is vrijwel zeker uit het atelier van Mengelberg afkomstig. De spitse middentoren en de geciseleerde frontpijpen zijn mogelijk ontleend aan het oude orgel van de Utrechtse Nicolaïkerk dat Mengelberg goed

kende. De middentoren wordt geflankeerd door vlakke velden met schuine panelen onder de pijpvoeten. Daarnaast bevinden zich vlakke zijvelden. De zijvelden worden afgesloten met een spitsboog. Opvallend is verder het thans vanuit de kerk niet zichtbare zijfront aan de linkerkzijde. Dit werd aangebracht omdat het orgel oorspronkelijk dwars op de galerij stond.

Het orgel in de kerk van de H. Maria Tenhemelopneming te Vianen is om meerdere redenen bijzonder.

H. MARIA TENHEMELOPNEMING (1883)
VIANEN (RCE)

Allereerst herbergt dit instrument de windladen en vrijwel het complete pijpwerk van het voorgaande orgel van Daniël Nolting (1809). Verder

zijn ook het front en de plaatsing van het instrument zeer bijzonder. Het orgel staat op een galerij naast het priesterkoor. De orgelkas is ontworpen door F.W. Mengelberg en in 1883 gemaakt door schrijnwerker Nicolas te Utrecht. Vermoedelijk is de kas van dit orgel (opnieuw) ontleend aan die van het oude orgel in de Nicolaïkerk. In elk geval had Mengelberg daarvan een tekening gemaakt die in 1885 werd verkocht ten bate van de aanschaf van een nieuw instrument.

Net als in Mijdrecht heeft ook het orgel in Vianen een spitse middentoren, geflankeerd door vlakke tussenvelden en vlakke zijvelden. In Vianen is de middentoren echter gedeeld. De afhangende bovenlijsten en de naar buiten toe oplopende panelen onder de tussenvelden zijn ontleend aan het Nicolaï-orgel. Op de spreukbanden is het jaartal 1883 aangebracht evenals de naam van Johanna Goes die de herbouw van het orgel mogelijk maakte. Het rijke snijwerk onder de middentoren is zo ontworpen dat de opengewerkte wimberg van het Joseph-altaar (eveneens ontworpen door Mengelberg) daar precies in past. De iets ingesnoerde onderkas is beschilderd met Franse lelies en gestileerde bloemmotieven. Behalve het orgelfront is ook de rest van de inventaris van dit door Alfred Tepe ontworpen kerkgebouw (1878) afkomstig uit het atelier van Mengelberg. Kerk en orgel zijn daarmee een fraai voorbeeld van de *Utrechtse neogotiek*.

St.-FRANCISCUSKERK (1887)

OUDEWATER (RCE)

Het orgelfront in de kerk van St.-Franciscus van Assisië te Oudewater heeft opvallende proporties.

Het werd ontworpen door de architect van de kerk, E.J. Magry, en omvat een trapeziumvormige middentoren, spitse zijtorens en brede gedeelde tussenvelden. De driehoekige panelen onder de zijvelden zijn anders vormgegeven dan bij de meeste instrumenten van Maarschalkerweerd; ze lopen hier als het ware tot onder de middentoren door. De *decoratie* is grotendeels gebaseerd op de

klassieke geometrische gotiek. De schuine bovenlijsten zijn met rozetten opengewerkt. Deze decoratie is ook in de voetlijsten van de torens aangebracht. De middentoren is bekroond met een afgeknotte spits; de zijtorens hebben gesloten wimbergen met rozetten. De vorm van de vleugelstukken is uniek in het werk van Maarschalkerweerd. Net als het orgel werd ook een groot deel van de inventaris van de kerk ontworpen door Magry. Ook de polychromie uit de bouwtijd van de kerk (1881) is nog aanwezig.

H. MARIA TENHEMELOPNEMING (1888)
DE MEERN (RCE)

Een Maarschalkerweerd-orgel dat niet meer in de oorspronkelijke kerk staat is te vinden in de kerk van de H. Maria Tenhemelopneming in De Meern.

Dit instrument werd aanvankelijk gebouwd voor de parochiekerk van het voormalige dorp Oudenrijn (tussen De Meern en Utrecht). In de voorgevel van deze *neogotische* kerk, in 1859 gebouwd naar ontwerp van de architect H.J. van den Brink, bevond zich een breed spitsboogvenster. Bij de bouw van dit orgel is daar nadrukkelijk rekening mee gehouden wat de lage middenpartij verklaart. Het front bestaat uit twee grote vlakke torens die met elkaar worden verbonden door een laag middendeel bestaande uit twee velden onder een omgekeerde tudorboog. De decoratie is vrij sober en bestaat gedeeltelijk uit zaagwerk. Onder de velden zijn schuine panelen met daarop geschilderde spreukbanden te zien. Onder de pijpen in de torens en in de

hoogzwikken is geschilderd rankwerk aangebracht. Op de onderkas is een tekst geschilderd met daarin het bouwjaar van het orgel en de naam van de schenker. Sinds 1940 staat het instrument in de huidige kerk.

In de *neoclassicistische* zaalkerk uit 1854 van de H. Maria Tenhemelopneming te Kockengen bouwde Maarschalkerweerd in 1894 een bescheiden tweeklaviërs instrument.

H. MARIA TENHEMELOPNEMING (1894)
KOCKENGEN (RCE)

Vermoedelijk is ook nu F.W. Mengelberg bij de totstandkoming van het ontwerp betrokken geweest. Ook dit front lijkt te zijn geïnspireerd op dat van het oude Nicolaï-orgel, zij het dat de middentoren hier rond en de zijtorens spits zijn. Onder de tussenvelden zijn weer de veelvuldig voorkomende schuine panelen

met spreukbanden te zien. De tussenvelden zijn gedeeld waarbij vooral de rechte labiumlijnen van de bovenste etages opvallen. De decoratie is gebaseerd op de late gotiek, maar wel in een gematigde en veel minder flamboyante vorm. De spitsen op de torens zijn opengewerkt en worden geflankeerd door pinakels en bekroond met kruisbloemen.

Een ingrijpende restauratie van de St.-Catharinakathedraal te Utrecht vormde in 1898 de aanleiding tot de bouw van het huidige orgel.

Het schip werd daarbij met een travee verlengd en de kerk kreeg een nieuwe voorgevel en een toren. In de jaren 1903/1907 bouwde Michael Maarschalkerweerd het huidige instrument. Het orgel was een geschenk van de Utrechtse katholieke burgerij ter gelegenheid van het vijftig jarig jubileum van de in 1853 herstelde bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Aanvankelijk was het een groot tweeklaviërs orgel maar op instigatie van Henrik Andriessen werd het tweede manuaal in 1939 gesplitst en verdeeld over twee klavieren. Aldus ontstond de drieklaviërs opzet die ook bij de restauratie van 1996 behouden bleef. De orgelkas van dit belangrijke instrument is ontworpen door F.W. Mengelberg. De kas is samengesteld uit twee diepe kassen links en rechts van het grote westraam, en een lager middendeel dat ook verder naar achteren ligt. Opvallend zijn daarbij de octagonale overhoekse torens. Centraal in het lage middendeel staat onder een baldakijn een beeld van

paus Gregorius, de beschermheilige van het kathedrale koor. Tussen de grote torens en het lage middendeel zijn twee blinde velden te zien, versierd met opengewerkt tracerwerk dat aan de achterkant is bespannen met doek. Ook bij dit orgel is ruimte gecreëerd voor geschilderde tekstbanden die refereren aan de totstandkoming van het instrument. Tenslotte moet erop worden gewezen dat het oorspronkelijke orgelbalkon

**St.-CATHARINAKATHEDRAAL
(1903/1907), UTRECHT (WB)**

bij de kerkrestauratie van 1958/65 is uitgebreid met gebruikmaking van het van oorsprong gepolychromeerde houten oksaal van F.W. Mengelberg. Dit oksaal en de orgelkas behoren tot de weinige *neogotische inventarisstukken* die bewaard zijn gebleven.

Voor de in 1885 naar ontwerp van A. Tepe gebouwde kerk van Onze Lieve Vrouwe Tenhemelopneming te Houten leverde de firma Maarschalkerweerd & Zn in 1907 een mechanisch instrument dat in twee identieke kassen aan weerszijden van het westraam werd ondergebracht.

**ONZE LIEVE VROUWE TENHEMELOPNEMING
(1885), HOUTEN (RCE)**

Voor de bouw van dit orgel gebruikte men de windlade en vrijwel al het pijpwerk van het voorgaande instrument. Dit was in 1845 door C. Stulting en P. Maarschalkerweerd gebouwd voor de toenmalige schuilkkerk. Wat aan dit frontontwerp vooral opvalt zijn de schuin weglappende delen. Deze zijn wat betreft indeling goed vergelijkbaar met het orgelfront van Kockengen maar dan zonder de zijtorens. In plaats daarvan is bij beide kassen aan de kerkzijde een ronde overhoekse toren geplaatst met daarnaast een vlak veld. Aan de bovenzijde van de kassen is een tootlijst aangebracht die echter maar tot de middentoren van de schuine delen loopt.

Het uit 1908 daterende orgel van de St.-Nicolaasbasiliek te IJsselstein is eveneens in twee kassen opgesteld.

Deze zijn echter beduidend soberder vormgegeven dan in Houten het geval is. Op de hoeken van beide kassen zijn overhoekse velden geplaatst die aan de bovenzijde worden afgesloten met een rondboog. Bovenop de kassen is een doorlopend spitsboogfries aangebracht. De overige delen van de kas zijn niet van frontpijpen voorzien maar aan de bovenzijde van achteren bespannen met doek.

In de Emmaüskerk te Nieuwegein bevindt zich sinds 1977 het 'jongste' Maarschalkerweerd-orgel van de provincie Utrecht (1910). Het werd oorspronkelijk gebouwd voor een pensionaat in Roosendaal. Hoewel de bekroningen van de kas in 1977 wegens gebrek aan hoogte deels verwijderd zijn is duidelijk te zien dat dit orgelfront sterk verwant is met dat van het orgel in Kockengen.

Zoals gezegd heeft de enorme impuls van de kerkbouw in de 19e, maar zeker ook de vroege 20e eeuw, alsmede de wens om instrumenten aan de gangbare mode aan te passen tot verlies van belangrijke orgels en orgelfronten in de provincie Utrecht geleid. In dat verband kan bijvoorbeeld de St.-Willibrorduskerk te Utrecht worden genoemd. Het in aanleg uit 1885 daterende instrument is weliswaar nog deels aanwezig, maar het front is in de loop der jaren verloren gegaan. Ook de sloop van een groot aantal 19e-eeuwse kerkgebouwen (in de stad Utrecht hebben nog maar twee neogotische kerken hun functie tot op heden behouden) heeft tot een verlies aan

orgels geleid. Helaas is dit proces nog niet ten einde. In 2008 verhuisde het Maarschalkerweerd-orgel van het voormalige Verpleeghuis St.-Hieronymus naar de parochiekerk van Wijhe. Daarentegen is het orgelpatrimonium van de katholieke kerken in de stad in de 20e eeuw ook met een tweetal bijzondere instrumenten verrijkt.

In 1972 kocht de parochie van de H. Geest in Overvecht (thans Rafaël) een historisch orgel aan.

RAFAËLKERK (1856), UTRECHT (RCE)

Het betreft een instrument van de in Mechelen (België) gevestigde orgelmaker François Bernard Loret. Het instrument dateert uit 1856 en stond aanvankelijk in het Augustijnneseminarie te Culemborg. Daar werd het omstreeks 1915 gerestaureerd door de Utrechtse firma Maarschalkerweerd & Zn. In 1936 plaatste de firma J.J. Elbertse & Zn het orgel over naar het Jezuïetenseminarie te Apeldoorn. In 1972 werd het in eigen beheer

(onder toezicht van de firma J.J. Elbertse & Zn) overgebracht naar de Rafaëlkerk aan de Lichtenberchdreef te Utrecht. De in 1985 uitgevoerde dispositiewijzigingen zijn in 2007 weer ongedaan gemaakt. Dit orgel, dat inmiddels de status van gemeentelijk monument heeft, kan worden beschouwd als het best bewaarde tweeklaviers instrument van Loret uit de jaren 1850 in Nederland. Het front bestaat uit een middenveld, twee halfronde torens en twee zijvelden. Op de uiteinden van de zijvelden zijn vazen aangebracht; op de torens instrumententrofeeën en boven het middenveld een lier. Al met al een zeer muzikale vertegenwoordiger van het neobarokke orgelfront dat in dit moderne kerkgebouw helaas minder goed tot zijn recht komt.

In de in 1901 voltooide St.-Josephkerk aan de Draaiweg te Utrecht, ontworpen door G.A. Ebberts, bevindt zich sinds 1919 een zeer belangrijk instrument.

ST.-JOSEPHKERK (1872), UTRECHT (CP)

Het werd in 1872 door Friedrich Meyer (Herford) gebouwd voor de Evangelische Johanniskirche te Barmen. Toen deze kerk na de eerste wereldoorlog ingrijpend werd verbouwd verkocht men ook het orgel. Het instrument is vervolgens voor de Utrechtse St.-Josephkerk aangekocht en daar geplaatst door de firma J.J. Elbertse (Soest). Lange tijd ging het verhaal dat dit instrument als noodorgel in de St.-Catharinakathedraal zou hebben gestaan tot aan de bouw van het al genoemde grote Maarschalkerweerd-orgel. Deze mythe gaat ongetwijfeld terug op het feit dat in 1902 het oude schuilkerkorgel van de kathedraal naar de St.-Josephkerk verhuisde. Dit schuilkerkorgel maakte in 1919 dus plaats voor een historisch- in plaats van een eigentijds instrument. Het Friedrich Meyer-orgel is één van de twee bewaardgebleven instrumenten van deze maker en werd in 2008/10 gerestaureerd door de firma Gebr. Van Vulpen. Het front is van een in de 19e eeuw veel gebruikt model. Het bestaat uit drie vlakke spitsbogige velden, waarvan het middelste is verhoogd met een wimberg en de andere twee horizontaal worden afgesloten. Aan weerszijden zijn aan dit schema gedeelde overhoeks geplaatste torens toegevoegd die in het werk van Friedrich Meyer vaker voorkwamen. De tamelijk sobere decoratie is ontleend aan de klassieke gotiek van de 13e eeuw. De spitsboogvelden zijn voorzien van toten die als blinding dienst doen. In de centrale wimberg is een rozet met vierpas aangebracht. De wimberg wordt geflankeerd door

pinakels en is voorzien van hogels en een kruisbloem. Een sober *neogotisch front* dat voor deze sobere *neogotische kerk* ontworpen had kunnen zijn.

HERVORMDE KERK (1878)
HOUTEN (RCE)

Orgels in protestantse en oud-katholieke kerken

door Peter van Dijk

Het merendeel van de protestantse orgelbouwactiviteiten gedurende de periode 1850-1914 vond plaats in hervormde kerken. De uit de Afscheiding van 1834 en uit de Doleantie van 1886 ontstane 'gereformeerde' kerken waren financieel niet draagkrachtig, en als hun kerkgebouwen met orgels werden uitgerust betrof dit meestal - oneerbiedig gezegd - 'occasions'. Op de andere protestantse kerkgenootschappen komen we nader terug; de orgels van de Doopsgezinde Kerk en de Lutherse Kerk te Utrecht, alsmede de beide instrumenten van de Broedergemeente te Zeist zijn alle door de firma J. Bätz & Co gemaakt. Dat geldt ook voor de orgels in de Oud-Katholieke Kerken te Utrecht. De firma J. Bätz & Co leverde de meeste nieuwe orgels in Utrechtse protestantse kerken, maar ze had daarbij - in tegenstelling tot Maarschalkerwerd & Zoon op het rooms-katholieke erf - geen monopoliepositie. Dat had zonder twiifel mede te maken met het verhoudingsgewijs grotere aantal protestantse Nederlandse orgelmakerijen, maar ook met budgettaire overwegingen; want voor de spreekwoordelijk hoge kwaliteit van een Bätz-Witte-orgel moest flink in de buidel worden getast.

In diverse landelijke kerkelijke en niet-religieuze periodieken waren regelmatig advertenties van orgelmakers (met prijzen!) opgenomen; boven-

dien groeiden de binnenlandse communicatie-, reis- en transportmogelijkheden aanzienlijk. Daardoor kregen Utrechtse kerkbesturen meer mogelijkheden om voor de aanschaf van een nieuw orgel over de provinciegrenzen heen te kijken.

En zo werd Utrecht in de periode 1850-1914 verrijkt met nieuwe orgels uit andere provincies. Door de aanschaf van gebruikte orgels in de 20e eeuw is dit orgelbezit zelfs nog aanzienlijk uitgebreid. Daartegenover staat het reeds genoemde verlies van diverse orgels uit de periode 1850-1914 gedurende de 20e eeuw. (foto links)

Groningse orgels

Een van de orgelmakerijen die regelmatig landelijk adverteerden was de firma Petrus van Oeckelen

HERVORMDE KERK (1881)

LAGE VUURSCH (RCE)

& Zn, gevestigd te Harenermolen (bij Groningen). In de provincie Utrecht bleven twee eenmanuaals Van Oeckelen-orgels bewaard, respectievelijk in de Hervormde Kerk te Houten (1878) en de Hervormde Kerk te Lage Vuursche (1881).

In de orgelfronten van het huis Van Oeckelen zien we meestal nog de doorwerking, dan wel de herleving, van 18e-eeuwse tradities, met daarnaast eigen vormgevingselementen. Zo toont het front te Lage Vuursche in principe een klassieke 18e-eeuwse vijfledige indeling met een geronde middentoren, twee lagere, eveneens geronde zijtorens en gedeelde, licht geholde tussenvelden, waaraan als eigen element twee vlakke torenvelden (met ieder twee pijpen) ter weerszijden van de middentoren zijn toegevoegd. Het front te Houten heeft die torenvelden niet, maar hier zijn de zijtorens, naar barokke voorbeelden, spitsvormig.

Orgels van Friese orgelmakers

De Leeuwarder firma L. van Dam & Zn was in de 19e eeuw de grootste noordnederlandse orgelmakerij. De firma bestond van 1779 tot 1927. In Utrecht bleven drie orgels uit de periode 1850-1914 bewaard. Het oudste staat in de Hervormde Kerk te Maarsbergen en kwam in 1886 tot stand.

HERVORMDE KERK (1886)
MAARSBERGEN (RCE)

Het instrument werd geleverd door de firma Goldschmeding te Amsterdam. Behalve in piano's en harmoniums handelde deze firma ook in kleine kerkorgels. In Maarsbergen werd het binnenwerk toegeleverd door P. van Dam. Wie het vlakke vijfledige orgelfront heeft vervaardigd is echter niet bekend, het vertoont geen Van Dam-kenmerken. Dat geldt wel voor het orgel in de Hervormde Kerk te Lopik (1891).

HERVORMDE KERK (1891), LOPIK (RCE)

De firma Van Dam hanteerde verschillende basisvormen; een daarvan was een vijfledig frontconcept met een breed middenveld, geflankeerd door hogere ronde torens en harpvormige

zijvelden. Het vijfledige front van het orgel in de Hervormde Kerk te Nieuwegein-Vreeswijk (1906) toont *neorenaissance* elementen (onder meer trapeziumvormige torens).

In de Hervormde Kerk te Achterberg staat sinds 1958 een orgel van de Leeuwarder orgelmaker W. Hardorff uit 1860.

HERVORMDE KERK (1906)
NIEUWEGEIN-VREESWIJK (BW)

HERVORMDE KERK (1860)
ACHTERBERG (RCE)

Het front is vijfledig: een ronde middenveld, twee lagere ronde zijtoren en gedeelde tussenvelden.

Het uitbundige snijwerk dateert grotendeels uit 1976-1980 en contrasteert nogal met dit sobere Friese orgelfront.

De Friese tak van de familie Adema (Gebr. Adema, Leeuwarden) leverde in 1904 een eenmanuaals mechanisch orgel in het Witte Kerkje te Huis ter Heide (Zeist), met een vijfledig front (drie ronde torens, gescheiden door ongedeelde tussenvelden), voorzien van fraai snijwerk.

WITTE KERKJE (1904)
HUIS TER HEIDE/ZEIST (RCE)

Orgels uit Overijssel

De provincie Utrecht is maar liefst twee orgels uit het bescheiden oeuvre

HERVORMDE KERK (1868)
NIEUWEGEIN-JUTHAAS (RCE)

van de Deventer orgelmaker H.G. Holtgräve jr. rijk. Het oudste dateert uit 1868 en staat sinds 1972 in de Hervormde Kerk te Nieuwegein-Jutphaas. In 1879 bouwde Holtgräve jr. een orgel voor de Hervormde Kerk te Polsbroek.

HERVORMDE KERK (1879)
POLSBROEK (RCE)

Beide fronten zijn traditioneel van opzet, met een ronde middentoren, lagere ronde zijtoren en gedeelde tussenvelden. Het front in Nieuwegein oogt zwieriger dan dat te Polsbroek, vooral doordat de torens en de tussenvelden slanker zijn, en de tussenvelden zowel in de bovenafsluiting als in het grondvlak een lichte welving tonen. Beide orgels zijn qua binnenwerk, respectievelijk in 1960 en in 1983, sterk gewijzigd en uitgebreid op een wijze die niet aansluit bij de stijl van Holtgräve, maar gelukkig is het orgel te Nieuwegein in 2001 door de orgelmakers Gebr. van Vulpen (Utrecht) nogmaals gerestaureerd, nu wel in de stijl van de oorspronkelijke maker.

De Kamper orgelmaker J. Proper was als zodanig actief van 1886 tot 1922.

Mede door zijn scherpe prijsstelling kreeg hij menige orgelbouw-opdracht in Gereformeerde kerken. Zo ook in de Gereformeerde Kerk te Baambrugge, waar hij in 1904 een bescheiden eenmanuaals orgel bouwde.

GEREFORMEERDE KERK (1904)
BAAMBRUGGE (LK)

Het grotendeels gaaf bewaarde instrument heeft een vijfledig front, met een ronde middentoren, lagere ronde zijtoren en ongedeelde tussenvelden. De ornamentiek is sober, maar fraai uitgevoerd.

Instrumenten van Gelderse orgelmakers

G. van Druten (Hemmen) bouwde in 1894 een orgel voor de Hervormde Kerk te Oud-Zuilen.

HERVORMDE KERK (1894)
OUD-ZUILEN (RCE)

Het instrument bleef gaaf bewaard. Het vijfledige front heeft een ronde

middentoren, lagere spitse zijtoren en vlakke ongedeelde tussenvelden. De sobere ornamentiek toont, naast uit bladwerk samengestelde vleugelstukken, geabstraheerde plantaardige vormen die lijken vooruit te wijzen naar het Jugendstil. De orgelbalustrade is neogotisch van vormgeving, met opengewerkte rozetten.

B.J. Van Eldik (Tiel) maakte in 1898 een orgel voor de Hervormde Kerk te Kamerik.

HERVORMDE KERK (1898, VROEGERE SITUATIE), KAMERIK (REI)

Bij een ingrijpende verbouwing en uitbreiding in 1972 werd het oorspronkelijke vijfledige front (met een ronde middentoren, spitse zijtoren en ongedeelde tussenvelden) gehandhaafd, maar het gaat sedertdien ietwat schuil achter de toen toegevoegde rugwerkkast.

Noord-Hollandse orgelmakers

De Amsterdamse orgelmakers H. Knipscheer & Zn zagen kans in Utrecht diverse opdrachten te verkrijgen.

Hermanus Knipscheer II adverteerde met op eigen risico gebouwde orgels, die afgezien van het front in zijn werkplaats gereed stonden. Een potentiële klant kon dan alvast een goede indruk van het instrument krijgen en zelf een keuze maken uit de verschillende frontontwerpen die de firma kon leveren. Na het sluiten van de koop was vervolgens de levertijd kort. Bovendien was Knipscheers prijsstelling scherp.

Het oudste bewaard gebleven Knipscheer-orgel in de provincie Utrecht dateert uit 1852 en staat in de Hervormde Kerk te Vreeland.

HERVORMDE KERK (1852)
VREELAND (MR)

Het frontontwerp is van een door Knipscheer meermaals toegepast concept, dat geïnspireerd lijkt door het werk van de Leidse 18e-eeuwse orgelmaker J. Mitterreither, met als meest opvallende kenmerk overhoeks geplaatste ronde gedeelte zijvelden. Een tweede, veelvuldig toegepast Knipscheer-frontmodel vinden we in de Hervormde Kerk te Baambrugge (1863).

HERVORMDE KERK (1863)
BAAMBRUGGE (RCE)

Het betreft een klassiek vijfledig model met de gebruikelijke drie ronde torens en gedeelde tussenvelden. Zeer typerend voor Knipscheer II zijn de vleugelstukken, bestaande uit een combinatie van met bladwerk omrande voluten die aan de bovenzijde door een horizontale lijst worden afgesloten. Het front van het in 1871 door Knipscheer II gebouwde orgel van de Hervormde Dorpskerk te Leusden-Zuid is nauw verwant met dat te Baambrugge.

HERVORMDE DORPSKERK (1871)
LEUSDEN-ZUID (RCE)

HERVORMDE KERK (1868) **WOUDENBERG** (RCE)

Heel bijzonder is het front van het op 1 januari 1869 in de Hervormde Kerk te Woudenberg in gebruik genomen tweeklaviers Knipscheer-orgel.

Het wijkt af van hetgeen bij Knipscheer gebruikelijk is. De opstelling van het hoofdwerk en het bovenwerk in de kast is in verticale zin uiterst gecompriemd en toont op diverse punten een welhaast geïmproviseerde aanleg. Ook het wat primitieve houten zolderdak om de bovenzijde van het Bovenwerk wijst op 'onvoorziene omstandigheden'.

Op grond daarvan zijn diverse vermoedens over de totstandkoming van het orgel geuit. Zeker is dat de Woudenbergse orgelcommissie in 1868 bij Knipscheer een in diens werkplaats grotendeels gereedstaand orgel bezichtigde en dat kocht. Het is denkbaar dat de Woudenbergse kerkvoogden gecharmeerd waren van een hen door Knipscheer- al dan niet per ongeluk - getoonde fronttekening van de firma Ibach (Barmen), waarmee hij regelmatig zaken deed. De in dit kader meest relevante hypothese is dat het verkozen frontmodel qua hoogte niet bleek te passen voor het in Amsterdam vervaardigde binnenwerk en dat Knipscheer de opstelling van het binnenwerk moest aanpassen. Die aanpassingen zijn in het Woudenbergse orgel nog altijd duidelijk te zien. Het is merkwaardig dat de afstand tussen orgelgalerij en kerkplafond in Woudenberg alle ruimte laat voor een qua hoogte

wèl bij Knipscheers oorspronkelijke concept passend orgelfront. Het front van het Woudenbergse orgel toont zowel in zijn grondvorm als in de decoraties een harmonieuze vermenging van *neoclassicistische, romaniserende en gotiserende elementen*. Het wijkt zodoende sterk af van Knipscheers 'huisstijlen'. Toch is het concept niet uniek in het oeuvre van Hermanus Knipscheer II. In 1857 bouwde hij twee qua vormgeving vrijwel identieke orgels, in de Hervormde kerken te respectievelijk Heemskerk en Heesselt. Deze beide fronten hebben een *neoclassicistische rechthoekige blokvorm* met een

breed middenveld, die worden geflankeerd door gedeelde tussen-velden en licht geronde smalle zijvelden. In de decoratie zijn - behalve de romaniserende boogvormige bovenafsluitingen van de pijp-velden - *classicistische en gotiserende elementen* opgenomen. Ook deze fronten tonen een duidelijke aansluiting bij Duitse principes. Wellicht betreft het hier ook ontwerpen van de firma Ibach. Het Woudenbergse orgelfront is als het ware een uitbreiding van het fronttype Heemskerk/Heesselt. Het middenveld heeft hier een boogvormige bovenafsluiting gekregen, er zijn twee

gedeelde smalle tussen-velden, en de flauw geronde zijvelden in Heemskerk/Heesselt zijn uitgegroeid tot volwaardige ronde zijtorens.

Een laatste opmerkelijk detail van het Woudenbergse front zijn de benedenblindingen van de velden en de torens. Ibach voorzag de pijpvoeten, naar Rijnlandse gewoonte, niet van blindingssnijwerk. In Heemskerk/Heesselt heeft Knipscheer, zoals hij wel vaker deed, tussen de pijpvoeten vlamvormen met bladmotieven geplaatst. In Woudenberg treffen we 'echte' benedenblindingen aan. Er wordt wel verondersteld dat deze door de Amersfoortse schrijnwerker Albertus van den Hooff, broer van de toenmalige Woudenbergse organist, zijn gesneden, naar het voorbeeld van de benedenblindingen in de pedaal-torens van het Naber-orgel (1845) in de Joriskerk te Amersfoort.

Vijf andere orgels van Noordhollandse orgelmakers werden in de 20e eeuw in Utrechtse kerken geplaatst. Allereerst het orgel dat de Alkmaarse orgelmaker L.S.Ypma in 1861 bouwde voor de R.K. Parochiekerk te Oosterblokker en dat sinds 1925 in de Hervormde Calvijnkerk te Baarn staat opgesteld.

Qua frontopbouw en oorspronkelijke dispositie is het feitelijk nog geen typisch 'rooms-katholiek' orgel. Overigens is de dispositie in 1966 sterk gewijzigd. Het klassieke vijfledige front, met ronde torens en gedeelde tussen-velden, is voorzien van verfijnd snijwerk in late Empire-stijl.

HERVORMDE CALVIJNKERK (1861)
BAARN (RCE)

De orgelmakers Flaes & Brünjes hadden hun opleiding bij de firma J. Bätz & Co ontvangen. Zij vestigden zich in 1842 als zelfstandige orgelmakers in Amsterdam; na het terugtreden van Brünjes in 1869 zette Flaes het bedrijf tot zijn overlijden in 1889 voort. Het in hoofdlijnen vrijwel steeds door deze firma toegepaste standaard-frontontwerp is ontleend aan het rugwerk van het Bätz-orgel in de Nieuwe Kerk te Delft (1840). Het betreft een vijfledig frontontwerp, uitgaande van een blokvorm, met drie ronde torens en ongedeelde tussenvelden. Flaes & Brünjes namen dit model als voorbeeld voor hun orgelfronten, waarbij zij echter per orgel de maatverhoudingen en de decoraties varieerden. Daarvan getuigen ook de vier Flaes (& Brünjes)-orgels in de provincie Utrecht: in de Christelijke Gereformeerde Kerk te Soest (1861; gebouwd voor de Hervormde Kerk te Andijk-West), de Hervormde Kerk te Waverveen (1870; afkomstig uit de Doopsgezinde Kerk te Kreil), de Hervormde Kerk te Westbroek (1879;

vanuit de Hervormde Kerk te Andijk alhier geplaatst) en de Westerkerk (Gereformeerd Vrijgemaakt) te Amersfoort (1884; afkomstig uit de Doopsgezinde Kerk te Haarlem, in 1996 in de oorspronkelijke toestand hersteld door Flentrop Orgelbouw).

CHR. GEREFORMEERDE KERK (1861)
SOEST (RCE)

HERVORMDE KERK (1870)
WAVERVEEN (MR)

HERVORMDE KERK (1879)
WESTBROEK (RCE)

WESTERKERK - GEREFORMEERD
VRIJGEMAakt (1884), AMERSFOORT (RCE)

Twee Zuidhollandse orgels

De Leidse orgelmaker J. van Gelder maakte één orgel in de provincie Utrecht, voor de Hervormde Kerk te Zegveld (1879).

Van Gelders orgelfronten tonen een rijk stijlenpalet: *rondboogstijl*, *neorenaissance*, aan het werk van collega's ontleende ontwerpen, en het door *barokke* voorbeelden geïnspireerde vijfledige front in

HERVORMDE KERK (1879), ZEGVELD (RCE)

Zegveld, met een ronde middentoren, spitse zijtorens en gedeelde tussen-velden.

Rond 1907 bouwde de toen in Leiden gevestigde orgelmaker G. van Leeuwen een orgel in de Hervormde Kerk te Oud-Loosdrecht. Het front van dit instrument werd in 1977 geplaatst voor het orgel van de Hervormde Koepelkerk te Renswoude.

**HERVORMDE KOEPELKERK (1907)
RENSWOUDE** (REL)

Dit vijfledige front, met drie torens en ongedeelde tussenvelden, bevat diverse *neorenaissance-elementen*, bijvoorbeeld de trapeziumvorm van de zijtorens (de op een verhoogde frontstok geplaatste middentoren is rond).

Een Noord-Brabants orgel

De Noord-Brabantse orgelmakers J.J. Vollebregt & Zoon vervaardigden in 1862 een eenmanuaals orgel voor de Hervormde Kerk te Werkhoven.

**HERVORMDE KERK (1862)
WERKHOVEN** (RCE)

Het instrument werd geschonken door Baron van Heeckeren, wiens wapen de middentoren van het klassieke vijfledige front (drie ronde torens en ongedeelde tussenvelden) bekroont. Naar Zuidnederlandse gewoonte is er geen blinderingsniewerk bij de pijpvoeten aangebracht; de bovenblindingen, de vleugelstukken en de consoles onder de torens bevatten divers bladwerk (onder meer eiken en acanthus). Op de zijtorens staan door barokke voorbeelden geïnspireerde palmetten.

Buitenlandse orgelmakers

In de Hervormde Kerk te Nieuwer ter Aa staat het enige buitenlandse orgel dat gebouwd is voor een Utrechtse kerk. Alle andere Utrechtse orgels uit de periode 1850-1914 zijn afkomstig uit kerkgebouwen elders, hetzij uit Nederland dan wel uit het buitenland, en in de 20e eeuw naar Utrecht 'verhuisd'. Het Loret-orgel (1856) in de R.K. H. Rafaëlkerk te Utrecht en het Meyer-orgel (1872) in de R.K. St. Josephkerk te Utrecht zijn in dat kader reeds genoemd.

Duitsland

Even curieus als interessant is een vermoedelijk door Ehrenfried Leichel (Düsseldorf/Arnhem) rond 1880 gebouwd orgel dat sinds 2001 in de Oud-Katholieke Kerk te Oudewater staat.

**oud-KATHOLIEKE KERK (ca. 1880)
OUDEWATER** (RCE)

Dit instrument, van origine wellicht een huisorgel, heeft één manuaal en geen pedaalklavier. Het binnenwerk bevat oudere delen. De organist bedient met harmoniumtrappers

de twee schepbalgen die de magazijnbalg van wind voorzien. De blokvormige bovenkast, die met deuren kan worden afgesloten, bevat onder andere twee boogvormige velden met pilasters, houten imitatie-frontpijpen en bovenblindingen met toten. Zo zien we in een qua grootte heel bescheiden orgelfront onder meer *neoclassicistische, rondboogstijlen* en *negotische elementen* broederlijk verenigd.

Engeland

Vooral in de jaren 1870 en 1880 is het Utrechtse orgellandschap verrijkt met diverse Engelse orgels uit de periode 1850 tot circa 1880.

Het oudste instrument is een voor ons land uniek kerkdraaiorgel; er zijn rollen met Engelse kerkliederen, maar er is ook een handklavier. Het instrument is in 1855 gebouwd door J.W. Walker (Londen) en staat sinds 1984 in het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement (Buurkerk) te Utrecht.

BUURKERK - MUSEUM (1855)
UTRECHT (RCE)

Het uiterst sobere front heeft een blokvorm, met drie even hoge boogvelden met frontpijpen. De

frontpijpen zijn met goudverf bestreken.

De Londense firma Henry Bevington & Sons is vooral bekend geworden door haar ruim 2000 kleine kerkorgels, waarvan een belangrijk deel voor dorpskerken was bestemd. In de Protestantse Ontmoetingskerk te Wilnis staat sinds 1980 een voorbeeld daarvan, rond 1860 gebouwd.

ONTMOETINGSKERK (ca. 1860), WILNIS
(MR)

GROTE OF ST.-MICHAËLSKERK (1862)
OUDEWATER (CB)

Het zeer compact gebouwde tweeklaviërs instrument heeft een vlak open front met drie velden, gescheiden door stijlen met pinakels. Het hoger geplaatste middenveld wordt geflankeerd door velden met de

grootste frontpijpen; tezamen vormen de bovenzijden van de frontpijpen een flauw boogvormige lijn. De houten pijpen van de pedaalbourdon vormen de zijwanden van de orgelkast.

In de Grote- of St. Michaëlskerk te Oudewater staat sinds 2008 een Engels koororgel (1862, E. Wadsworth / 1886, A. Oldknow).

Oorspronkelijk had het front een blokvorm met drie pijpvelen, waarvan het middelste een kielboog-bovenafsluiting heeft. In 1886 zijn (iets lagere) zijvelden toegevoegd. De Oud-Katholieke St. Gregoriuskerk te Amersfoort bezit sinds 1977 een orgel uit 1872 van August Gern, een Duitser die zich na een werkperiode bij de fameuze Parijse orgelmaker Aristide Cavaillé-Coll in Engeland vestigde.

54 OUD-KATH. H. GEORGIUSKERK
(1872) AMERSFOORT (RCE)

Het front heeft in principe een blokvorm met drie pijpvelen, waarvan het middelste iets verhoogd is en bekroond wordt met een fronton. De frontpijpen zijn van

beschilderingen voorzien. Dat is een specifiek kenmerk van orgelfronten uit de Victoriaanse periode.

Ook het werk van de beroemde Engelse orgelmakers Henry Willis & Son is – sedert 1985 – in de provincie Utrecht vertegenwoordigd, in de Emmaüskerk te Amersfoort.

EMMAÜSKERK (1874), AMERSFOORT (RCE)

Het uit 1874 daterende orgel heeft een open ongeleed front, op een gesloten onderbouw waarin de klaviatuur is aangebracht. Ook dat is typisch Victoriaans. De beschilderde frontpijpen zijn in twee rijen opgesteld; de voorste rij, met de grootste pijpen in de flanken, verloopt in een symmetrische dubbele harpvorm, daarachter staat in het midden een mijtervormige tweede rij frontpijpen.

De Londense orgelbouwer Alfred Hunter vervaardigde in 1878 een orgel voor een kerk in Ipswich, dat in 1987 een nieuwe standplaats kreeg in de Gereformeerde Kerk te Lopik.

Het front is uiterst sober. Op een

GEREFORMEERDE KERK (1878)

LOPIK (RCE)

gesloten onderbouw (met de klaviatuur) staan de frontpijpen in een enkele mijtervormige rij, aan weerszijden afgesloten door zuiltjes met een knopvormig kapiteel.

De Gereformeerde Kerk te Loenen aan de Vecht bezit sinds 1989 een heel bijzonder Engels orgelfront (het staat voor een Nederlands binnenwerk uit 1941/1989).

GEREFORMEERDE KERK (1880)

LOENEN A/D VECHT (RCE)

Het dateert van rond 1880 en werd gemaakt door R.W. Kingsgate-

Davidson. Een ronde middentoren wordt geflankeerd door gedeelde harpvormige velden met opmerkelijk brede zijlijsten. De maker heeft zich kennelijk op 17e-eeuwse barokke Engelse voorbeelden gebaseerd.

In 1983 werd de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt te Soest voorzien van een door H.Linsell rond 1880 gebouwd orgel.

GEREFORMEERDE KERK VRIJGEMAAKT

(CA. 1880), SOEST (RCE)

Het frontontwerp is duidelijk geënt op afbeeldingen van gotische orgelposities. Omsloten door zuiltjes, die met twee horizontale lijsten zijn verbonden, staan de frontpijpen open opgesteld in een vlakke rij, qua lengte vanuit het midden naar de zijanten aflopend. De onderste horizontale lijst is versierd met driepassen, de bovenste met rozetten.

Het orgel in Nieuwer ter Aa

Het hierboven reeds genoemde orgel in de Hervormde Kerk te Nieuwer ter

Aa werd gebouwd in 1898 door de firma Forster & Andrews te Hull.

De ontstaansgeschiedenis is het vermelden waard: in 1886 trouwde Susanna Catherina Elisabeth baronesse Van Reede van Ter Aa met een rijke Engelsman en emigreerde zij naar Engeland. Daar overleed zij in 1896. Haar echtgenoot schonk vervolgens tot haar nagedachtenis een orgel aan de kerk in haar geboortedorp Nieuwer ter Aa. Daarbij werden aan het orgelmeubel en het bijbehorende oksaal kosten noch moeite gespaard. Het unieke, rijk versierde ontwerp is geïnspireerd door de *Engelse Renaissance*.

Het instrument zelf is opgesteld in twee symmetrische orgelkasten, met elkaar verbonden door een rondboog die wordt bekroond met een gebroken fronton en een bekkenspelende putto. De klaviatuur bevindt zich in de nis tussen beide kasten. In 1898 werden orgel en oksaal geplaatst op de scheiding van het koor en het schip van de kerk. Naar oud Engels gebruik werden de orgelkasten zowel aan de voor- als aan de achterzijde van frontpijpen voorzien. Bij de restauratie van het kerkgebouw (1956-1959) zijn koor en schip weer optisch verenigd; orgel en oksaal werden toen aan de westwand van de kerk geplaatst, waardoor de fronten aan de achterzijde helaas vrijwel onzichtbaar zijn geworden. Die achterfronten bestaan ieder uit een vlak pijpveld. De voorfronten zijn driedelig: een ronde hoge middentoren met ter weerszijden daarvan een vlak veld. Vooraan in de nis is in beide kasten

ook nog een pijpenveld aangebracht. Alle frontpijpen zijn op *Victoriantische* wijze met versieringen beschilderd. Het bijzonder rijk gedecoreerde oksaal is in het midden ten behoeve van het orgelmeubel uitgebouwd. Die uitbouw wordt als het ware gedragen door een geprofileerde kroonlijst, met een eieren en tootlijst. De overgang naar het oksaal wordt visueel overbrugd door drie *neogotische trechtergewelven*. Er is geen blinderingsnijwerk aan de pijpvoeten.

HERVORMDE KERK (1898) ***NIJUEWER TER AA*** (RCE)

De frontpijpen worden, zoals bij vele Victoriantische orgels, ongeveer halverwege doorsneden door een horizontale regel (hier met een profilering), die in de nis optisch overgaat in de al genoemde rondboog. De frontpijpen zijn aan de bovenzijden wel voorzien van blinderingsnijwerk. De orgelkasten zelf worden daarboven afgesloten door kroonlijsten met

modillons. Op de torens staan bazuinblazende putti. De velden worden bekroond met gedeelde frontons en putti met trommels. Een waarlijk adellijk orgelfront!

Terug naar de Utrechtse orgelbouw: de firma J. Bätz & Co

Zoals reeds opgemerkt kreeg de Firma J. Bätz & Co (C.G.F. en J.F. Witte) veel orgelbouwopdrachten voor hervormde kerken in de provincie Utrecht. Ook de Remonstrantse Kerk (1866; verdwenen), de Doopsgezinde Kerk (1870) en de Lutherse Kerk (1880; de 'eigen' kerk van de families Bätz en Witte) te Utrecht, alsmede de beide kerkzalen van de Broedergemeente te Zeist werden (in respectievelijk 1877 en 1883) door de firma van nieuwe orgels voorzien. Tenslotte was Bätz-Witte als het ware de 'orgel-hoffleverancier' van het aartsbisdom Utrecht van de Oud-Katholieke Kerk.

Het geheel van het omvangrijke oeuvre van vader en zoon Witte overziend, valt op dat in de frontontwerpen alle in de toenmalige orgelbouw gebruikelijke *neostijlen* vertegenwoordigd zijn, ook in Utrecht.

Vijfledige orgelfronten

Voor het front van het in 1862 gebouwde tweemanaals orgel in de Hervormde Andrieskerk te Amerongen gebruikt Witte een ontwerp dat hij reeds vier jaar daarvoor in de Hervormde Kerk te Beusichem had gerealiseerd en dat op zijn beurt weer was ontleend aan de vormgeving van de rugwerken van de Witte-orgels te Gorinchem (Grote

Kerk; 1853) en te Delft (Oude Kerk; 1857).

De frontindeling, met drie ronde torens met daartussen gedeelde vlakke tussenvelden is in feite volstrekt traditioneel. Ze is bijvoorbeeld ook meermalen gebruikt door Witte's voorgangers, de familie Bätz. Een bijzonder vormgevingsaspect in Beusichem/Amerongen is dat de middentoren gedeeld is, waardoor – in combinatie met de gedeelde

tussenvelden – een bovenwerk lijkt te zijn aangeduid. In Beusichem is dat ook het geval, want dit orgel heeft als tweede manuaal inderdaad een bovenwerk. In Amerongen is het echter slechts schijn, want daar is het tweede manuaal opgesteld als dwarswerk, direct boven de in de rechterzijwand van de orgelkast geplaatste klaviatuur. Mede ook

HERVORMDE ANDRIESKERK (1862)

AMERONGEN (RCE)

door de sobere decoratie maakt het Amerongse orgel een voor het huis Witte karakteristieke 'deftige' indruk. Er zijn geen vleugelstukken, de torens worden bekroond door met tootlijsten 'omcirkelde' pijnappels, en het blinderingsnijwerk bestaat uit betrekkelijk eenvoudig ogende boogfriezen (boven) en tootlijsten (onder). Onder de torens zijn consoles met omkrullend bladwerk geplaatst.

HERVORMDE KERK (1858)
BEUSICHEM (RCE)

De firma J. Bätz & Co vervaardigde ook klassieke vijfledige fronten met een ongedeelde middentoren. Een voorbeeld daarvan is het uit 1872 daterende orgel in de Hervormde Kerk te Jaarsveld.

Een unieke variant van het vijfledige frontschema toont het orgel in de grote kerkzaal van de Broedergemeente te Zeist (1883). Hier zijn de tussenvel-den niet verticaal, maar horizontaal gedeeld door zuiljes.

HERVORMDE KERK (1872)
JAARSVELD (RCE)

Dit vormgevingsprincipe vinden we bij Bätz voor het eerst in de door de Brusselse architect Tieleman Suys ontworpen orgelfronten in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam (1830) en de Domkerk te Utrecht (1831). Het snijwerk is in Zeist, afgezien van de neogotische tootlijsten bij de pijpvoeten, neoclassicistisch van aard: een kranslijst met cannelures, en draperieën met ruitvormen als bovenblindingen in de torens.

Driedledige frontconcepten

Voor kleinere tweemanuaals instrumenten gebruikte het huis Witte vaak een driedelig frontconcept, met drie pijpvel-den waarvan de middelste de hoogste is. Dit concept, uitgaande van een *blokvorm*, is gerealiseerd in verschillende stilistische varianten en overigens ook toegepast bij grotere orgels.

De meest 'pure' variant van de blokvorm vinden we bij het in 1877 voor de kleine kerkzaal van de

Broedergemeente te Zeist gebouwde orgel.

BROEDERGEMEENTE - KLEINE KERKZAAL (1877), ZEIST (RCE)

Het betreft een eenmanuaals beganegronds, in een lage zaal opgesteld instrument. Er zijn drie pijpvel-den, waarvan de middelste – binnen het kader van de blokvorm – de langste frontpijpen bevat. De decoratie is sober; het meest in het oog vallen de gotiserende toogvormige bovenblindingen van de frontpijpen (er zijn geen benedenblindingen).

Het meest toegepast is de *neogotische variant* van het driedelige front-concept. Een vroeg voorbeeld is het orgel van de Hervormde Kerk te

HERVORMDE KERK (1860)
BUNSHOTEN (RCE)

Bunschoten (1860), een jongere versie staat in de Hervormde Maartenskerk te Doorn (1873).

Ook hier drie pijpvelen met de langste frontpijpen in het middenveld. De blokvorm wordt visueel doorbroken door pinakels op de stijlen en een wimberg op het middenveld. Een variatie op dit frontschema toont het in 1879 voor de voormalige Oud-Katholieke St. Jacobuskerk te Utrecht gebouwde orgel; het instrument staat thans in de Christelijke Gereformeerde Kerk te Doornspijk. Hier zijn alledrie de pijpvelen bekroond met een wimberg.

In het front van het in 1874 voor de Geertekerk te Utrecht gebouwde orgel (thans in de Hervormde Kerk te Geervliet) deelde Witte het met een wimberg bekroonde middenveld horizontaal in twee rondbogig afgesloten velden, van elkaar gescheiden door een romaans zuiltje met een corinthisch kapiteel.

Een andere variant realiseerde Witte in 1886 in de Oud-Katholieke Kerk te Oudewater. Daar is aan de (recht afgesloten) zijvelden aan iedere kant nog een extra, eveneens recht afgesloten, pijpveld toegevoegd. (Dit orgel werd in 1973 verwijderd; slechts enkele delen werden elders hergebruikt).

Een laatste hier te noemen variant van dit drieledige *neogotische fronttype* is gelukkig wel bewaard gebleven: het orgel van de Janskerk te Utrecht (1861).

Ook hier is het drieledig concept verbreed, nu met twee smalle extra

JANSKERK (1861), UTRECHT (RCE)

zijvelden, die schuin naar achteren zijn geplaatst. Deze zijvelden worden, evenals het middenveld, met een wimberg bekroond. De inbreng van de architect N.J. Kamperdijk bij het ontwerp van dit orgelfront is vooral zichtbaar in de combinatie van geometrische en flamboyante gotische decoraties. Geometrisch bij de toten en de driepassen in de wimbergen, flamboyant bijvoorbeeld in de Tudorbogen en het tracerwerk boven de tussenvelden.

Een geheel andere drieledige vorm realiseerde Witte in de Remonstrantse Kerk te Utrecht (1866; verloren gegaan) en de Doopsgezinde Kerk te Utrecht (1870).

Hier wordt een breed vlak middenveld geflankeerd door smalle ronde torens. Bij het laatstgenoemde front zijn de decoraties – zonder twijfel volgens ontwerp van de bij dit project betrokken architect N.J. Kamperdijk – ontleend aan het rococo, hetgeen dit front een opmerkelijke zwierigheid verleent.

**DOOPSGEZINDE KERK (1870)
UTRECHT** (RCE)

Het huis Witte creëerde ook *neorenaissance-varianten* van het drieledige fronttype. Het oudste voorbeeld daarvan is het orgel dat de firma J. Bütz & Co in 1884 bouwde voor de Oud-Katholieke H. Getrudiskerk te Utrecht; sedert 1969 staat het in de Hervormde Kerk te Kockengen.

**HERVORMDE KERK (1884)
KOCKENGEN** (RCE)

Het middenveld is aanzienlijk hoger dan de zijvelden, een duidelijk doorbreken van de blokvorm. De

velden worden boogvormig afgesloten. De overwegende *neorenaissance*-indruk wordt bewerkstelligd door de decoratieve elementen: gehalveerde frontons op de zijvelden, een gebroken fronton op het middenveld en stijlen in de vorm van pilasters met corinthische kapitelen. De fronten van de orgels in de voormalige Oud-Katholieke Kerk van de H. Maria Minor te Utrecht (1890; de kerk is thans een horecagelegenheid!) en de Hervormde Kerk te Harmelen (1902) borduren voort op deze indeling met *neorenaissance-ornamentiek*, zij het dat hier het middenveld door een volledig fronton wordt bekroond en de frontstijlen uitlopen in gotiserende pinakels.

VOORMALIGE O.K. KERK VAN DE H. MARIA MINOR (1890), UTRECHT (RCE)

Het front van het helaas verdwenen Witte-orgel (1899) in de Pieterskerk te Utrecht was als het ware een schaalvergroting van het drieledige model Kockengen-Utrecht-Harmelen. Er waren ter weerszijden twee grote

HERVORMDE KERK (1902) HARMELLEN (UA)

rondboig afgesloten vlakke zijtorens toegevoegd en op het middenveld was nog een horizontaal gedeeld bovenveld (eveneens met rondboogafsluitingen) geplaatst, waardoor dit middenveld visueel 'promoveerde' tot een gedeelde middentoren. De bekroningen van de drie torens met frontons was zeer karakteristiek.

Twee bijzondere vijfledige Witte-fronten

Tenslotte noemen wij hier nog twee bijzondere varianten van het vijfledige fronttype. Het in 1880 voor de Lutherse Kerk te Utrecht gebouwde orgel heeft een klassieke frontindeling met drie ronde torens en gedeelde tussenvelden.

De ornamentiek doet sterk *neobarok* aan. De Lutherse swaan onder de middentoren was nog afkomstig van het vorige orgel, maar de vaas op de middentoren met afhangende

LUTHERSE KERK (1880), UTRECHT (RCE)

guirlandes die worden vastgehouden door bazuinblazende engelen op de zijtorens, alsmede het overige uit voluutvormen en bladmotieven samengestelde snijwerk, dateren uit 1880 en geven het orgelfront een voor het oeuvre van de firma J. Bätz & Co ongewone uitbundigheid.

Het door de architect F.J. Nieuwenhuis ontworpen front van het orgel (1883) in de Buurkerk te Utrecht is een *neogotische variant* van het vijfledige front, waarin de tussenvelden breed en ongedeeld zijn. Met name in de decoraties is het front *eclectisch*. Naast allerlei gotische elementen, bijvoorbeeld de balustrades met spitsbogen op de zijtorens en de indrukwekkende rozetten boven de tussenvelden, staan diverse aan andere stijlen ontleende details, zoals de lijsten met diamantkoppen onder de tussenvelden en het 'plantaardige' blinderingsnijwerk aan de pijpvoeten van de torens.

De organist zit ter linkerkant in een soort orgelkamer met vensters; deze wordt omwille van de symmetrie aan de rechterkant in rudimentaire vorm herhaald.

Tenslotte: de overige Utrechtse orgelmakerijen

Na het overlijden van J.F. Witte in 1902 en van M. Maarschalkerweerd in 1915 stichtten verschillende oud-werknemers eigen orgelmakerijen, onder meer in Utrecht. De vanuit de Firma Maarschalkerweerd & Zoon ontstane orgelmakerijen vallen buiten het tijdsbestek van deze brochure. De belangrijkste na de opheffing van de Firma J. Bätz & Co zelfstandig geworden orgelmakers zijn Gerardus Spit (wiens werkterrein buiten Utrecht

lag), Johan de Koff sr. en Jacobus Cornelis Sanders. Sanders werkte tot 1911 bij Spit en vestigde zich vervolgens als zelfstandig orgelmaker in de stad Utrecht.

Johan de Koff sr. begon in 1903 een eigen orgelmakerij, die uitgroeide tot een der grootste in Nederland. In 1912 bouwde hij een orgel voor de Hervormde Kerk te Bunnik en in 1913 een royaal tweeklaviers instrument met vrij pedaal voor de Nieuwe Kerk te Utrecht.

Deze orgels staan qua vormgeving, dispositie en bouwwijze nog geheel in de traditie van zijn leermeester. Het orgelfront te Bunnik is sterk geïnspireerd door dat van het

NIEUWE KERK (1913), UTRECHT (UA)

(verdwenen) Witte-orgel (1899) in de Pieterskerk te Utrecht. Het is vijfledig, met drie vlakke iets vooruitspringende torens en ongedeelde tussenvelden. Torens en velden hebben rondbogige bovenafsluitingen en stijlen in de vorm van *romaanse zuiltjes* met basementen en *corinthische kapitelen*, de torens worden bekroond met *neorenaissance-frontons* met daarop *neogotische hogels*; in de frontons zijn onder meer neogotische vierpassen aangebracht. De onderbouw is, met zijn strakke rechthoekige paneelwerk, eigentijds vormgegeven.

En hiermee eindigt deze reis langs Utrechtse orgelfronten uit de periode 1850-1914. De vermelde orgels zijn het bekijken, maar ook het beluisteren, meer dan waard. Wij hopen daartoe een goede aanzet te hebben gegeven.

HERVORMDE KERK (1912), BUNNIK (UA)

Literatuur

- J. Jongepier, *Langs Nederlandse orgels*, Baarn 1977, p. 7 - 58.
- B. Wisgerhof, *Utrechts orgellandschap*, Amersfoort 1979.
- *Het Historische Orgel in Nederland (Orgelencyclopedie)*, delen 1819 - 1910 en supplement, Amsterdam 2001 - 2010.
- A.J. Looyenga, 'Het Nederlandse orgelfront in de 19e-eeuw', in: *Het Historische Orgel in Nederland (Orgelencyclopedie)*, deel 1872-1878, Amsterdam 2005, p. 7 - 41.
- W. Diepenhorst, 'Utrecht als centrum van orgelbouw', in: *Het Historische Orgel in Nederland (Orgelencyclopedie)*, deel 1886-1894, Amsterdam 2007, p. 7 - 15.

Verantwoording foto's

RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
UA	Utrechts Archief, Utrecht
Elb	collectie fa. Elbertse Orgelmakers, Soest
Slo	collectie fa. Slooff Orgelbouw, Lekkerkerk
BW	collectie Bert Wisgerhof, Veenendaal
CB	collectie C. van Butselaar, Oudewater
CP	collectie Cees v.d. Poel, Hilversum
LK	collectie L.J. Kuipéri, Diemen
MR	collectie Maarten Rog, Den Haag
WB	collectie Wouter van Belle, Utrecht
Rel	Reliwiki

*Foto's (vbnb):
Vreeland, Hervormde Kerk
Woudenberg, Hervormde Kerk
De Meern, H. Maria Tenhemelopneming*

Overzicht foto's besproken orgels

- op alfabetische volgorde van de plaats
- en voorafgegaan door de desbetreffende pagina

- (20) Achterberg, Hervormde Kerk (1860)
(29) Amerongen, Hervormde Andreuskerk (1862)
(27) Amersfoort, Emmaüskerk (1874)
(26) Amersfoort, Oud-Kath. H. Georgiuskerk (1872)
(24) Amersfoort, Westerkerk - Gereformeerd Vrijgemaakt (1884)
(21) Baambrugge, Gereformeerde Kerk (1904)
(22) Baambrugge, Hervormde Kerk (1863)
(24) Baarn, Hervormde Calvijnskerk (1861)
(30) Beusichem, Hervormde Kerk (1858)
(33) Bunnik, Hervormde Kerk (1912)
(30) Bunschoten, Hervormde Kerk (1860)
(15) De Meern, H. Maria Tenhemelopneming (1888)
(7) Delft, Nieuwe Kerk (1840)
(8) Doorn, Hervormde Kerk (1873)
(7) Driebergen, Hervormde Kerk (1881)
(7) Gorinchen, Grote Kerk (1853)
(12) Harmelen, R.K. St.-Bavokerk (1858)
(32) Harmelen, Hervormde Kerk (1902)
(19) Houten, Hervormde Kerk (1878)
(16) Houten, Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming (1885)
(20) Huis ter Heide/Zeist, Witte Kerkje (1904)
(30) Jaarsveld, Hervormde Kerk (1872)
(21) Kamerik, Hervormde Kerk (1989, vroegere situatie)
(15) Kockengen, H. Maria Tenhemelopneming (1894)
(31) Kockengen, Hervormde Kerk (1884)
(19) Lage Vuursche, Hervormde Kerk (1881)
(11) Leusden, St.-Jozefkerk (1841)
(22) Leusden-Zuid, Hervormde Dorpskerk (1871)
(27) Loenen a/d Vecht, Gereformeerde Kerk (1880)
(27) Lopik, Gereformeerde Kerk (1878)
(20) Lopik, Hervormde Kerk (1891)
(20) Maarsbergen, Hervormde Kerk (1886)
(13) Mijdrecht, St.-Joh. de Doperkerk (1879)
(6) Montfoort, Grote of St.-Janskerk (1904)
(13) Nieuwegein-Jutphaas, St.-Nicolaaskerk (1879)
(20) Nieuwegein-Jutphaas, Hervormde Kerk (1868)
(20) Nieuwegein-Vreeswijk, Hervormde Kerk (1906)
(28) Nieuwer ter Aa, Hervormde Kerk (1898)
(26) Oudewater, Grote of St.-Michaëlskerk (1862)
(25) Oudewater, Oud-Katholieke Kerk (ca. 1880)
(14) Oudewater, St.-Franciscuskerk (1887)
(21) Oud-Zuilen, Hervormde Kerk (1894)
(21) Polsbroek, Hervormde Kerk (1879)
(25) Renswoude, Hervormde Koepelkerk (1907)
(24) Soest, Chr. Gereformeerde Kerk (1861)
(27) Soest, Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (ca. 1880)
(26) Utrecht, Buurkerk - museum (1855)
(9) Utrecht, Buurkerk - museum (1883)
(7) Utrecht, Domkerk (1831)
(31) Utrecht, Doopsgezinde Kerk (1870)
(31) Utrecht, Janskerk (1861)
(32) Utrecht, Lutherse Kerk (1880)
(9) Utrecht, Nicolaikerk voormalig orgel
(17) Utrecht, Rafaëlkerk (1856)
(7) Utrecht, St.-Augustinuskerk (1843)
(17) Utrecht, St.-Josephkerk (1872)
(8) Utrecht, voormalig St.-Hieronimus (ca. 1880)
(32) Utrecht, voormalige O.K. Kerk van de H. Maria Minor
(33) Utrecht, Nieuwe Kerk (1913)
(10) Utrecht, Pieterskerk voormalig orgel (1899)
(16) Utrecht, St.-Catharinakathedraal (1903/1907)
(12) Veenendaal, St.-Salvatorkerk (1873)
(13) Vianen, H. Maria Tenhemelopneming (1883)
(22) Vreeland, Hervormde Kerk (1852)
(24) Waverveen, Hervormde Kerk (1870)
(25) Werkhoven, Hervormde Kerk (1862)
(24) Westbroek, Hervormde Kerk (1879)
(26) Wilnis, Ontmoetingskerk (ca. 1860)
(23) Woudenberg, Hervormde Kerk (1868)
(25) Zegveld, Hervormde Kerk (1879)
(8) Zeist, Broedergemeente - grote kerkzaal (1883)
(30) Zeist, Broedergemeente - kleine kerkzaal (1877)

Stichting **Utrecht Orgelland**

De stichting heeft als doelstelling de vele monumentale orgels binnen de provincie Utrecht onder de aandacht te brengen van een breed publiek. Ze doet dit met:

- actuele informatie over de orgels en orgelactiviteiten,
- speciale concerten, excursies en lezingen,
- het bespelen door amateurs en professionals.

Bestuur

Ton Herstel, Soest	voorzitter
Han Siemons, Maartensdijk	secretaris
Fred Knol, Bilthoven	penningmeester
Willeke Smits, Maarssen	lid
Dick van Dijk, Utrecht	lid

Secretariaat

W.-Alexanderplantsoen 17, 3738 DH Maartensdijk
tel. (0346) 212 384 / j.siemons1@gmail.com

Penningmeester

St. Hubertuslaan 1, 3721 CC Bilthoven
RABO-bank 11.62.85.257

Donateurs zijn van harte welkom en kunnen zich aanmelden via de website.

www.UtrechtOrgelland.nl